Paweł Bucoń¹

Konstytucyjne podstawy wspierania rodziny przez władze publiczne w Polsce

Słowa kluczowe: rodzina, Konstytucja RP, władze publiczne, matka, dziecko

Keywords: family, the Constitution of the Republic of Poland, the public authorities, mother, child

Streszczenie

Artykuł jest poświęcony problemowi wsparcia rodziny przez władze publiczne na tle przepisów Konstytucji RP. W artykule została omówiona istota rodziny, dobro rodziny jako wartość konstytucyjna, prawo rodziny znajdującej się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej do szczególnej pomocy ze strony władz publicznych oraz kwestia pomocy udzielanej matce przed i po urodzeniem dziecka (art. 71 Konstytucji). Zdaniem autora Konstytucja tworzy wystarczające podstawy do udzielania pomocy przez władze publiczne rodzinom, które takiej pomocy wymagają. Kluczowe znaczenie odgrywa pod tym względem nakaz uwzględniania dobra rodziny w prowadzonej przez państwo polityce społecznej i gospodarczej. Jednakże ostateczny kształt i zakres pomocy określany jest w drodze ustawy.

¹ ORCID ID: 0000-0002-4413-2588, doktor, Wydział Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II. E-mail: p.bucon@interia.pl.

Abstract**Constitutional Basis for the Support of the Family
by the Public Authorities in Poland**

The article is devoted to the problem of the support for the family by public authorities in the light of the provisions of the Constitution of the Republic of Poland. The article discusses the essence of the family, the good of the family as a constitutional value, the right of a family in a difficult material and social situation to special help from public authorities and the issue of help given to the mother before and after childbirth (Article 71 of the Constitution). According to the author, the Constitution creates sufficient grounds for providing support by public authorities to families which require such support. In this respect, the key issue is the requirement to take into account the good of the family in the state's social and economic policy. However, the final shape and scope of assistance is determined by law.

I. Uwagi wprowadzające

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r.² w szerokim zakresie gwarantuje poszanowanie praw rodziny i dziecka, tworząc w ten sposób oparcie dla podstawowych instytucji prawa rodzinnego szczegółowo uregulowanych w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym³. Uznanie znaczenia rodziny dla prawidłowego funkcjonowania społeczeństwa i państwa demokratycznego w dużej mierze jest konsekwencją art. 1 Konstytucji: „Rzeczpospolita Polska jest dobrem wspólnym wszystkich obywateli”. Dążenie do osiągnięcia dobra wspólnego każe dołożyć szczególnej troski o należyte zabezpieczenie praw jednostek, które same nie są w stanie należycie zadbać o swoje sprawy czy to z powodu wieku (dzieci i osoby starsze), stanu zdrowia, czy też jakiegokolwiek innego powodu. Z drugiej strony władze publiczne powinny troszczyć się o stworzenie mechanizmów gwarantujących prawidłowe funkcyjono-

² Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.

³ Ustawa z 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (t.j. Dz.U. 2017, poz. 682 ze zm.); dalej jako: k.r.o.

wanie podstawowych instytucji społecznych, a przede wszystkim rodziny, która odgrywa kluczowe znaczenie w procesie wychowania dzieci i przygotowywania je do wykonywania ról społecznych w demokratycznym państwie.

Dlatego też ustrojodawca, uznając dobro rodziny za szczególnie istotną wartość konstytucyjną, tworzy odpowiednie ramy ustrojowe, w ramach których władze publiczne władne są udzielać pomocy na rzecz rodzin, zwłaszcza tych, które znalazły się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej. Chodzi przede wszystkim o art. 71 Konstytucji, który nakazuje uwzględnianie dobra rodziny w polityce prowadzonej przez państwo, przewiduje udzielanie pomocy rodzinom znajdującym się w trudnym położeniu oraz gwarantuje prawo matki do pomocy ze strony władz publicznych. Celem niniejszej analizy jest odpowiedź na pytanie o konstytucyjne podstawy i zakres możliwej pomocy ze strony władz publicznych na rzecz rodziny. Dlatego też przedmiotem rozważań Autora jest wykładnia stosownych przepisów Konstytucji RP, a w szczególności art. 71 poświęconego w całości omawianej problematyce.

II. Rodzina jako przedmiot regulacji konstytucyjnej

Rodzinę w kategoriach konstytucyjnych należy interpretować w pierwszej kolejności jako podstawową komórkę społeczną złożoną z małżonków i dzieci⁴. O istocie rodziny świadczy zatem przede wszystkim zawarcie związku małżeńskiego⁵. Stanowi on fundament rodziny, w którym dokonuje się proces wychowania dziecka.

Rodzina naturalna jest wspólnotą osób połączonych ścisłymi i trwałymi relacjami, o określonej strukturze i celach oraz spełniającą szereg doniosłych funkcji⁶. W takiej rodzinie w sposób najdoskonalszy może być urzeczywistniana konstytucyjna zasada dobra dziecka. Jak stwierdził Trybunał Konstytu-

⁴ Podobne znaczenie rodziny wynika z przepisów k.r.o. Niemniej kodeks w niektórych przepisach odnosi się do szerszego kręgu rodziny. Chodzi przede wszystkim o przepisy regulujące obowiązki alimentacyjne między krewnymi (art. 128 k.r.o.). Zob. J. Ignatowicz, M. Nazar, *Prawo rodzinne*, Warszawa 2016, s. 29.

⁵ W ten sposób na tle przepisów k.r.o. interpretuje się pojmowanie rodziny w sensie formalnym. W takim aspekcie o rodzinie traktuje art. 23 i 27 k.r.o.

⁶ M. Dobrowolski, *Status prawny rodziny w świetle nowej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, „Przegląd Sejmowy” 1999, nr 4, s. 24.

cyjny w wyroku z 23 kwietnia 2003 r.⁷: „Najpełniejsza realizacja zasady dobra dziecka dokonywać się może poprzez zapewnienie możliwości jego wychowania w rodzinie, przede wszystkim w rodzinie naturalnej, a więc poprzez pieczę rodzicielską sprawowaną przez osoby związane z dzieckiem więzią biologiczną”. Dziecko może liczyć na odpowiedni proces wychowania z uwzględnieniem stopnia jego dojrzałości, a także wolności sumienia i wyznania jego przekonań (art. 48 ust. 1 Konstytucji), przygotowujący je do pełnienia po osiągnięciu pełnoletności, przypisanych ról społecznych. Dlatego też państwo obowiązane jest w swojej polityce społecznej i gospodarczej uwzględniać dobro rodziny, a w razie występowania niedających się przezwyciężyć problemów rodzina może liczyć na pomoc władz publicznych (art. 71 ust. 1 Konstytucji).

Wzgląd na zasadę dobra dziecka każe rozumieć pod konstytucyjnym pojęciem rodziny nie tylko formalnie zawarte małżeństwo kobiety i mężczyzny (o którym mowa w art. 18 Konstytucji), ale również każdy związek nieformalny⁸, w którym wychowuje się dziecko⁹. Takie związki powinny być objęte konstytucyjnym pojęciem „rodzina”¹⁰. W rezultacie mogą one korzystać z pomocy i wsparcia władz publicznym, z takim jednak zastrzeżeniem, iż powinna być ona udzielana tylko i wyłącznie w imię realizacji dobra dziecka wychowywanego w rodzinie nieformalnej¹¹. Pogląd ten jest częściowo zbież-

⁷ K 18/02, OTK-A 2003, nr 4, poz. 32.

⁸ Nie ma w tym przypadku znaczenia, czy taki związek doczekał się jakiegokolwiek rejestracji. Na temat charakteru prawnego zarejestrowanego związku partnerskiego zob. monografię J. Pawliczaka, *Zarejestrowany związek partnerski a małżeństwo*, Warszawa 2014, s. 79 i n.

⁹ Konstytucyjne ujęcie istoty rodziny nie wyklucza zatem samo w sobie możliwości zawierania związków jednopłciowych. Ewentualnych ograniczeń w tym zakresie należy dopatrywać się w innych przepisach konstytucyjnych, przy czym szczególną wagę przypisać należy zasadzie dobra dziecka.

¹⁰ Por. M. Dobrowolski, op.cit., s. 26: „Konstytucyjną ochronę, stosownie do art. 18, uzyskuje każde macierzyństwo, niezależnie od stanu cywilnego matki, oraz każde małżeństwo, niezależnie od posiadania lub nieposiadania dzieci. Ochronie podlega także każda rodzina, zarówno pełna, jak i niepełna oraz bezdzietna”; zob. także A. Grzejdziak, *Prawo do wychowania w rodzinie*, [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002, s. 464.

¹¹ Inaczej L. Garlicki, M. Derlatka, *Komentarz do art. 71*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. II, Art. 30–86, red. L. Garlicki, M. Zubik, Warszawa 2016, s. 770. Autorzy odwołują się w tym kontekście do orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, które jednak nie może mieć decydującego wpływu na wykładnię przepisów Kon-

ny ze stanowiskiem Trybunału Konstytucyjnego wyrażonym w wyroku z 12 kwietnia 2011 r.¹² Trybunał uznał w tym orzeczeniu, iż rodzinę w rozumieniu konstytucyjnym tworzy „każdy trwały związek dwóch lub więcej osób, składający się z co najmniej jednej osoby dorosłej i dziecka, oparty na więzach emocjonalnych, prawnych, a przeważnie także i na więzach krwi”. Trybunał Konstytucyjny dopuszcza zatem uznanie za rodzinę w rozumieniu konstytucyjnym nie tylko rodzinę w znaczeniu formalnym (kodeksowym), ale również faktycznym. W świetle tego poglądu konstytucyjne pojęcie rodziny obejmuje również konkubinaty, niezależnie od tego czy osoby pozostające w konkubinacie wykonują władzę rodzicielską, a więc czy członkiem tak rozumianej rodziny jest dziecko.

Zdaniem autora niniejszego artykułu konstytucyjne ujęcie rodziny określone w przytoczonym stanowisku Trybunału Konstytucyjnego jest zbyt szerokie¹³. Nie widać bowiem szerszego uzasadnienia aksjologicznego, dla którego mianem rodziny należałoby określać związek nieformalny, w którym nie wychowuje się dziecko. Konstytucyjna zasada równości (art. 32) wydaje się być w tym przypadku zbyt słabym argumentem, w obliczu zdecydowanie określonego w art. 18 stanowiska ustrojodawcy wobec pojmowania małżeństwa jako związku kobiety i mężczyzny oraz wyrażonej w tymże przepisie ochrony rodziny, macierzyństwa i rodzicielstwa¹⁴. Nie da się zaprzeczyć, iż na tle art. 18 stanowisko ustrojodawcy jest dość stanowcze: tylko małżeństwo rozumiane jako związek kobiety i mężczyzny może być stabilnym fundamentem rodziny. W tak pojmowanej rodzinie naturalnej (opartej na związku formal-

stytucji RP – por. R. Mizerski, *O standardzie praw związków jedнопłciowych z punktu widzenia orzecznictwa strasburskiego*, [w:] *Prawo do małżeństwa na progu XXI wieku*, red. K. Motyka, Lublin 2016, s. 105 i n.

¹² SK 62/08 (OTK-A 2011, nr 3, poz. 22); por. T. Smyczyński, *Rodzina i prawo rodzinne w świetle nowej Konstytucji*, „Państwo i Prawo” 1997, z. 11–12, s. 191.

¹³ W tym też kierunku zdaje się zmierzać pogląd W. Borysiaka, *Komentarz do art. 71*, [w:] *Konstytucja RP. Komentarz*, Tom I, Art. 1–86, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, s. 1637: „...nie jest możliwe rozszerzenie [...] pojęcia rodziny na każdy trwały związek dwóch osób w oderwaniu go od więzi pokrewieństwa lub powinowactwa”.

¹⁴ Zważyć bowiem należy, iż regulacja art. 18 Konstytucji nadaje małżeństwu, rodzinie, macierzyństwu i rodzicielstwu rangę wartości konstytucyjnych zajmujących wysokie miejsce w systemie aksjologicznym przyjętym przez polskiego ustrojodawcę. A. Mączyński, *Prawo do zawarcia małżeństwa w świetle Konstytucji RP*, [w:] *Prawo do małżeństwa...*, s. 16–17.

nym, jakim jest małżeństwo) najpełniej może być wykonywane macierzyństwo i rodzicielstwo¹⁵.

Konstytucyjne ujęcie rodziny jako instytucji, której fundamentem jest małżeństwo rozumiane jako formalnie zawarty związek kobiety i mężczyzny, może ulec modyfikacji tylko i wyłącznie ze względu na dobro dziecka. Jeżeli zatem osoby pozostające w związku nieformalnym wychowują dziecko (niezależnie od tego, czy oboje są jego rodzicami, czy tylko jedno z nich, czy też dziecko zostało przysposobione), takiej komórce społecznej przysługuje konstytucyjny status rodziny i w rezultacie może ona oczekiwać wsparcia ze strony władz publicznych na takich samych zasadach jak rodzina opierająca się na formalnie zawartym małżeństwie kobiety i mężczyzny.

Powyższe ustalenia każą odróżnić pojmowanie rodziny w znaczeniu konstytucyjnym i kodeksowym. W przypadku k.r.o. związek nieformalny nie może zostać określony mianem rodziny, ponieważ występuje w tym przypadku instytucja konkubinatu (związku partnerskiego). Zgodnie z art. 107 § 1 k.r.o. osoby pozostające w konkubinacie mogą wspólnie wykonywać władzę rodzicielską nad ich małoletnimi dziećmi. Niemniej każde z rodziców pozostaje w odrębnym stosunku władzy rodzicielskiej¹⁶.

¹⁵ Por. B. Banaszkiewicz, „Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny”. O niektórych implikacjach art. 18 Konstytucji RP, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2013, z. 3, s. 603–604.

¹⁶ J. Ignatowicz, M. Nazar, op.cit., s. 30. Dodać należy, że legalną definicję rodziny ustawodawca formułuje również w innych aktach prawnych. W szczególności podnieść należy, iż w świetle art. 3 pkt 16 ustawy z 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych (t.j. Dz.U. 2018, poz. 2220 ze zm.) rodzina oznacza odpowiednio następujących członków rodziny: małżonków, rodziców dzieci, opiekuna faktycznego dziecka oraz pozostające na utrzymaniu dzieci w wieku do ukończenia 25 roku życia, a także dziecko, które ukończyło 25 rok życia legitymujące się orzeczeniem o znacznym stopniu niepełnosprawności, jeżeli w związku z tą niepełnosprawnością przysługuje świadczenie pielęgnacyjne lub specjalny zasiłek opiekuńczy albo zasiłek dla opiekuna. Do członków rodziny nie zalicza się dziecka pozostającego pod opieką opiekuna prawnego, dziecka pozostającego w związku małżeńskim, a także pełnoletniego dziecka posiadającego własne dziecko. Zważyć również należy, iż w ustawie o świadczeniach rodzinnych została określona osoba samotnie wychowująca dziecko: jest nią panna, kawaler, wdowa, wdowiec, osoba pozostająca w separacji orzeczonej prawomocnym wyrokiem sądu oraz osoba rozwiedziona, chyba że wychowuje wspólnie co najmniej jedno dziecko z jego rodzicem (art. 3 pkt 17a). Do niedawna definicję rodziny można było odnaleźć także w ustawie z 11 lutego 2016 r. o pomocy państwa w wychowywaniu dzieci (t.j. Dz.U. 2018, poz. 2134 ze zm.) – art. 2, pkt 16. Przepis ten został jednak uchylony na mocy ustawy z 26 kwietnia 2019 r. o zmianie ustawy o pomocy państwa w wychowywaniu dzieci oraz niektórych innych

O powstaniu rodziny decyduje zatem w pierwszej kolejności akt zawarcia małżeństwa między mężczyzną a kobietą¹⁷. Rodzina powołana jest ze swej istoty do wychowania dzieci, zaś małżonkowie pełnią funkcję rodziców – przedstawicieli ustawowych dziecka. Konstytucja gwarantuje im prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem (art. 48). Związek małżeński nie przestaje być rodziną z tego powodu, że nie wychowuje dzieci. Zatem małżeństwo bezdzietne też jest rodziną w rozumieniu konstytucyjnym. Pozostaje jednak pytanie (na które ustrojodawca nie udziela jednoznacznej odpowiedzi), czy rodziny takie mogą liczyć na szczególną pomoc ze strony władz publicznych w razie pozostawania w trudnej sytuacji społecznej i materialnej (por. art. 71 ust. 1 zd. drugie Konstytucji)¹⁸. Nie da się z góry wykluczyć rodzin bezdzietnych z grona beneficjentów owego prawa, gdyż zabieg taki pozostawałby w sprzeczności z konstytucyjną zasadą równości (art. 32 ust. 1). Z drugiej jednak strony, trudno pominąć milczeniem brak uzasadnienia aksjologicznego szczególnej pomocy władz publicznych na rzecz rodziny, którym jest w pierwszej kolejności dobro dziecka wychowywanego w tej rodzinie.

Rodzina nie posiada osobowości prawnej. Traktowana jest jednak przez ustrojodawcę (jak również ustawodawcę) jako zintegrowana całość chroniona przepisami obowiązującego prawa. Brak podmiotowości prawnej rodziny oznacza, iż nie może ona występować w charakterze podmiotu konstytucyjnych praw i wolności jednostki, z czym wiąże się brak możliwości dochodzenia praw podmiotowych¹⁹. Wniosek ten jest szczególnie istotny z punktu widzenia art. 71 ust. 1 zd. drugie Konstytucji, który to przepis ustanawia normę o charakterze prawa podmiotowego.

ustaw (Dz.U. 2019, poz. 924). Wskazać należy, iż jakiegokolwiek definicje ustawowe rodziny nie mogą mieć decydującego znaczenia dla wykładni przepisów konstytucyjnych zgodnie z regułą wskazującą na zakaz interpretacji aktów wyższego rzędu przez przyzmat aktów niższego rzędu. Zob. także B. Banaszkiewicz, op.cit., s. 597–598.

¹⁷ Konstytucyjne ujęcie małżeństwa jako związku kobiety i mężczyzny wyklucza możliwość redefinicji małżeństwa na poziomie ustawowym. J. Pawliczak, op.cit., s. 340.

¹⁸ Zob. pkt 3 niniejszego opracowania.

¹⁹ Por. L. Garlicki, M. Derlatka, op.cit., s. 770; B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2009, s. 364; M. Zubik, *Podmioty konstytucyjnych wolności, praw i obowiązków*, „Przegląd Legislacyjny” 2007, nr 2, s. 39.

III. Dobro rodziny jako wartość konstytucyjna

Uznając rolę rodziny i jej funkcje dla właściwego funkcjonowania społeczeństwa ustrojodawca w art. 18 Konstytucji stanowi, co następuje: „Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny, rodzina, macierzyństwo i rodzicielstwo znajdują się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej”. Jest to przepis, któremu należy przypisać rangę zasady naczelnej Konstytucji²⁰. Konsekwencją tego przepisu jest konstytucyjny nakaz uwzględnienia dobra rodziny w polityce społecznej i gospodarczej państwa (art. 71 ust. 1 zd. pierwsze), przyznanie rodzinom znajdującym się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej, zwłaszcza wielodzietnym i niepełnym, prawa do szczególnej pomocy ze strony władz publicznych (art. 71 ust. 1 zd. drugie), zaś matce – przed i po urodzeniu dziecka – prawa do szczególnej pomocy ze strony władz publicznych (art. 71 ust. 2)²¹. Na osobną uwagę zasługują gwarantowane przez Konstytucję prawa dziecka (szczególne znaczenie mają w tym przypadku unormowania art. 72)²². Wspomnieć również należy, iż Konstytucja gwarantuje równość kobiety i mężczyzny w życiu rodzinnym (art. 33 ust. 1), traktuje o gospodarstwie rodzinnym jako podstawie ustroju rolnego państwa (art. 23), nakłada obowiązek niezwłocznego powiadomienia rodziny osoby, która została pozbawiona wolności (art. 41 ust. 2 zd. drugie) i gwarantuje prawo do ochrony życia rodzinnego (art. 47).

Analiza przepisów konstytucyjnych prowadzi do wniosku, iż dobro rodziny, której podstawę stanowi małżeństwo rozumiane jako związek kobiety

²⁰ P. Sobczyk, *Małżeństwo i rodzina w orzeczeniach Trybunału Konstytucyjnego: Art. 18, 48 i 71 Konstytucji RP*, [w:] *Matrimoniumspesmundi. Małżeństwo i rodzina w prawie kanonicznym, polskim i międzynarodowym. Księga pamiątkowa dedykowana ks. prof. Ryszardowi Szttychmillerowi*, red. T. Płoski, J. Krzywkowska, Olsztyn 2008, s. 382; Z. Strus, *Znaczenie artykułu 18 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej „Palestra”* 2014, nr 9, s. 234–235; G. Kowalski, *Założenia prawa rodzinnego w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Prawo rodzinne w dobie przemian*, red. P. Kasprzyk, P. Wiśniewski, Lublin 2009, s. 50–51.

²¹ Por. wyrok TK z 8 maja 2001 r., P 15/00, OTK 2001, nr 4, poz. 83.

²² Zgodnie z tym przepisem Rzeczpospolita Polska zapewnia ochronę praw dziecka. Każdy ma prawo żądać od organów władzy publicznej ochrony dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją. Dziecko pozbawione opieki rodzicielskiej ma prawo do opieki i pomocy władz publicznych. W toku ustalania praw dziecka organy władzy publicznej oraz osoby odpowiedzialne za dziecko są obowiązane do wysłuchania i w miarę możliwości uwzględnienia zdania dziecka. We wskazanym przepisie ustrojodawca powołał również do życia urząd Rzecznika Praw Dziecka.

i mężczyzny, jest szczególnie istotną wartością konstytucyjną. Z art. 71 ust. 1 zd. pierwsze Konstytucji wynika nakaz prowadzenia przez państwo takiej polityki społecznej i gospodarczej, która uwzględnia dobro rodziny²³. Występuje w tym miejscu przypadek tzw. normy programowej, zobowiązującej władze publiczne do prowadzenia określonego rodzaju polityki – w tym przypadku uwzględniającej dobro rodziny²⁴. W konsekwencji, ponieważ art. 71 ust. 1 zd. pierwsze nie ustanawia prawa podmiotowego, nie może być podstawą skargi konstytucyjnej lub roszczenia dochodzonego w drodze sądowej²⁵.

W doktrynie nie zostało jednoznacznie ustalona istota wyrażonej przez ustrojodawcę *expressis verbis* w art. 71 ust. 1 zd. pierwsze zasady dobra rodziny²⁶. Z pewnością chodzi o dobro rodziny jako całości – rozumianej jako podstawowa komórka społeczna. Komentowany przepis nie stanowi natomiast sam w sobie wystarczającej podstawy do konstruowania szczególnej ochrony osób wchodzących w skład rodziny²⁷. W przypadku dziecka i matki służą ku temu inne przepisy konstytucyjne. Są nimi: art. 72 (określający podstawowe prawa dziecka) oraz art. 71 ust. 2 (zapewniające matce prawo do szczególnej pomocy ze stron władz publicznych przed i po urodzeniu dziecka). Konstytucja nie zawiera natomiast szczególnych przepisów odnoszących się do ojcostwa, w związku z czym należy odwołać się do ogólnej formuły ochrony i opieki Rzeczypospolitej Polskiej nad rodzicielstwem oraz praw rodziców do wychowania dziecka zgodnie z własnymi przekonaniami (art. 18 i 48 Konstytucji).

Próba odpowiedzi na pytanie, czym jest dobro rodziny w rozumieniu konstytucyjnym prowadzi do konkluzji, że chodzi o wszelkiego rodzaju formy aktywności mające na celu umocnienie naturalnych więzi między członkami rodziny²⁸. Szczególnie istotną rolę ma w tym przypadku do spełnienia ustawodawca, który dysponuje odpowiednimi środkami zmierzającymi w szcze-

²³ W. Borysiak, op.cit., s. 1628.

²⁴ Zob. P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2008, s. 171.

²⁵ Wyrok TK z 22 lipca 2008 r., P 41/07 (OTK-A 2008, nr 6, poz. 109).

²⁶ Por. L. Garlicki, M. Derlatka, op.cit., s. 770–771.

²⁷ A. Mączyński, *Konstytucyjne podstawy prawa rodzinnego*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. I, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Warszawa 2012, s. 768.

²⁸ Zob. wyrok TK z 18 listopada 2014 r., SK 7/11, OTK-A 2014, nr 10, poz. 112; A. Mączyński, *Konstytucyjne...*, s. 768.

gólności do umacniania ekonomicznych podstaw bytu rodziny²⁹. W tym znaczeniu należy upatrywać pozytywną stronę konstytucyjnego nakazu realizacji dobra rodziny. Natomiast jego negatywną stroną jest zakaz tworzenia prawa oraz wszelkiego rodzaju działań godzących w ową wartość³⁰.

Beneficjentem nakazu uwzględniania zasady dobra rodziny jest każda rodzina, niezależnie od stopnia jej zamożności, czy też ilości dzieci wychowywanych w rodzinie³¹. *Lege non distinguente* chodzi również o rodziny nieformalne, tworzone przez związki partnerskie. Negatywna strona konstytucyjnego nakazu uwzględniania dobra rodziny zakazuje tworzenia prawa, czy też podejmowania jakichkolwiek innych działań, które godziłyby w zasadę dobra jakiegokolwiek rodziny. Wniosek taki nie stoi w sprzeczności z możliwością podejmowania przez władze publiczne działań na rzecz umacniania rodzin budowanych w oparciu o formalnie zawarte małżeństwo kobiety i mężczyzny, które stanowią wyraz realizacji art. 18 Konstytucji.

Podmiotem obowiązany do realizacji zasady dobra rodziny jest państwo. Szczególnie zobligowana jest pod tym względem Rada Ministrów jako organ prowadzący politykę wewnętrzną i zagraniczną Rzeczypospolitej Polskiej (art. 146 ust. 1), a więc również politykę społeczną i gospodarczą, o której mowa w art. 71 ust. 1 zd. pierwsze Konstytucji. Obowiązku uwzględniania dobra rodziny nie można też zdjąć z organów samorządu terytorialnego, mimo iż w komentowanym przepisie mowa jest o państwie, a nie władzach publicznych³².

IV. Prawo rodziny znajdującej się w trudnej sytuacji do szczególnej pomocy ze strony władz publicznych

Konsekwencją konstytucyjnego nakazu uwzględniania dobra rodziny w polityce społecznej i gospodarczej państwa jest nałożenie przez ustrojodawcę na władze publiczne obowiązku udzielania „szczególnej pomocy” rodzinom znajdującym się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej, zwłaszcza wie-

²⁹ Wyrok TK z 4 maja 2004 r., K 8/03, OTK-A 2004, nr 5, poz. 37.

³⁰ Por. A. Grzejdziak, op.cit., s. 467–468.

³¹ W. Borysiak, op.cit., s. 1636.

³² L. Garlicki, M. Derlatka, op.cit., s. 771.

łodzietnym i niepełnym (art. 71 ust. 1 zd. drugie Konstytucji)³³. Jest to prawo o charakterze podmiotowym³⁴. Inaczej niż w przypadku art. 71 ust. 2³⁵ ustrojodawca nie zastrzega, iż może być ono dochodzone jedynie w granicach określonych przez ustawę, niemniej wniosek taki wypływa z art. 81 Konstytucji³⁶. Jako prawo podmiotowe art. 71 ust. 1 zd. drugie może być podstawą formułowania roszczenia sądowego i skargi konstytucyjnej, jednakże przedmiotem skargi mogą być jedynie obowiązki państwa wynikające z przepisów ustawowych³⁷. Ponieważ rodzina nie posiada podmiotowości prawnej, z roszczeniem sądowym lub skargą konstytucyjną może wystąpić członek rodziny, która jest beneficjentem rzeczzonego prawa³⁸.

Prawo do szczególnej pomocy ze strony władz publicznych przysługuje rodzinom znajdującym się w „trudnej sytuacji”. Przy czym wyraża się ona zakłóceniami w normalnym funkcjonowaniu rodziny o charakterze „materialnym” oraz „społecznym”. Innego rodzaju trudności nie uzasadniają zatem ubiegania się o szczególną pomoc ze strony państwa.

Określając przesłanki uzasadniające ubieganie się o szczególną pomoc ze strony władz publicznych, ustrojodawca posłużył się koniunkcją („i”), w związku z czym wykładnia językowa nakazuje spełnienie obu tych przesłanek. Sądzić należy, iż takiemu wnioskowi nie sprzeciwia się *ratio legis* komentowanego przepisu³⁹. Zważyć bowiem należy, iż mowa jest w nim o pomocy „szczególnej”. Nic zatem nie stoi na przeszkodzie, by ustawodawca przewidział możliwość udzielenia pomocy „zwykłej”, następnie „szczególnej” ze względu na znalezienie się rodziny w trudnej sytuacji „materialnej” albo „społecznej”, by skończyć na stworzeniu najdalej idących mechanizmów pomocowych

³³ Specyficzną formą realizacji owego zadania jest sformułowany w art. 100 § 1 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego obowiązek sądu opiekuńczego i innych organów władzy publicznej udzielania pomocy rodzicom, jeżeli jest ona potrzebna do należytego wykonywania władzy rodzicielskiej.

³⁴ W. Borysiak, op.cit., s. 1628.

³⁵ Zob. niżej, pkt 4 niniejszego opracowania.

³⁶ Wyrok TK z 9 lipca 2012 r., P 59/11, OTK-A 2012, nr 7, poz. 76; por. P. Winczorek, op.cit., s. 172.

³⁷ L. Garlicki, M. Derlatka, op.cit., s. 775.

³⁸ Wyrok TK z 12 kwietnia 2011 r., SK 62/08, OTK-A 2011, nr 3, poz. 22; podobnie B. Banaszak, op.cit., s. 364–365.

³⁹ W innym kierunku zmierzają ustalenia poczynione przez W. Borysiaka, op.cit., s. 1642.

dla rodzin w najtrudniejszym położeniu, których dotknęła trudna sytuacja „materialna i społeczna”. Błędnie zatem wywiódł Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 23 czerwca 2008 r.⁴⁰, iż obowiązek szczególnej pomocy państwa aktualizuje się już przy wystąpieniu jednej ze wzmiankowanej przesłanek. Wniosek taki stoi w sprzeczności z rezultatem wykładni językowej, która odgrywa podstawowe znaczenie w procesie interpretacji przepisów prawnych⁴¹.

Ustrojodawca traktuje w art. 71 ust. 2 zd. drugie o pomocy „szczególnej”. Oznacza to, że rodzinom, które nie znajdują się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej szczególna pomoc nie jest gwarantowana. Nie oznacza to jednak, że normalnie funkcjonującym rodzinom (tj. takim, które nie znalazły się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej) nie należy się żadna pomoc ze strony władz publicznych. Wręcz przeciwnie, skoro ustrojodawca określa pomoc udzielaną rodzinom znajdującym się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej jako „szczególną”, wynika z tego *implicite* prawo każdej rodziny do pomocy ze strony władz publicznych, z takim zastrzeżeniem, że nie nosi ona znamion pomocy szczególnej⁴². Ma zatem charakter powszechny i mogą z niej korzystać wszystkie rodziny. W ten sposób uzupełniona zostaje dyspozycja normy wynikającej z art. 71 ust. 1 zd. pierwsze Konstytucji. Nakaz uwzględniania dobra rodziny w polityce społecznej i gospodarczej państwa winien przejawiać się w udzielaniu pomocy rodzinom. Przede wszystkim zaś władze publiczne powinny występować z pomocą materialną, w celu udzielenia wsparcia na rzecz zapewnienia podstawowych potrzeb ekonomicznych członków rodziny.

W art. 71 ust. 1 zd. drugie Konstytucji zostały określone *expressis verbis* dwie szczególne kategorie rodzin znajdujące się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej. Są to rodziny wielodzietne i niepełne. Ustrojodawca zwraca szczególną uwagę na kwestię udzielenia pomocy tym rodzinom ze względu na fakt, iż w praktyce najczęściej potrzebują one pomocy ze strony władz publicznych⁴³.

⁴⁰ P 18/06, OTK-A2008, nr 5, poz. 83.

⁴¹ L. Morawski, *Zasady wykładni prawa*, Toruń 2006, s. 87.

⁴² Jak wskazuje Trybunał Konstytucyjny, szczególna pomoc udzielana przez władze publiczne musi wykraczać poza zakres zwykłego uwzględniania potrzeb rodziny (wyroki TK: z 8 maja 2001 r., P 15/00, OTK 2001, nr 4, poz. 83; z 15 listopada 2005 r., P 3/05, OTK-A 2005, nr 10, poz. 115).

⁴³ Podobnie B. Banaszak, *op.cit.*, s. 364.

Pojęcie rodziny „niepełnej” interpretuje się w opozycji do rodziny „pełnej”. Jak podniósł Trybunał Konstytucyjny w sprawie SK 62/08, „rodzina «pełna» składa się z dwojga osób dorosłych, pozostających we wspólnocie domowej i związanych więzami uczuciowymi oraz wychowywanego przez nie wspólnego dziecka (dzieci). Rodzinę «niepełną» tworzy natomiast jeden dorosły i wychowywane przez niego dziecko (dzieci)”⁴⁴. Mianem rodziny niepełnej nie można natomiast określić rodziny złożonej z małżonków niewychowujących dzieci⁴⁵. Jak wskazano wyżej, zachodzi w tych okolicznościach przypadek rodziny bezdzietnej.

Dla udzielanego wsparcia rodzinom niepełnym przez władze publiczne nie mają znaczenia przyczyny rozpadu „pełnej” rodziny. Może w szczególności chodzić o śmierć jednego z małżonków (lub osoby pozostającej w związku nieformalnym), bądź też rozwód⁴⁶. Udzielenie szczególnej pomocy rodzinie niepełnej musi być dostosowane do istniejących okoliczności. W szczególności zaś władze publiczne powinny uwzględnić sytuację, w której rodzina uzyskuje status niepełnej tymczasowo (np. wskutek wyjazdu jednego z małżonków za granicę i utraty z nim kontaktu przez pozostałych członków rodziny) albo nieformalnie (jeżeli np. jeden z dorosłych wyprowadzi się z domu i nie pełni roli społecznej normalnie przypisanej członkowi rodziny). W każdej tego typu sytuacji rodzina niepełna powinna móc liczyć na pomoc ze strony władz publicznych.

Gwarancje szczególnej pomocy dają możliwość ubiegania się o pomoc władz publicznych ze strony osób tworzących różnego rodzaju związki nieformalne, zwłaszcza jeżeli celem pomocy ma być zapewnienie odpowiedniego procesu wychowania dziecka w takiej rodzinie lub zapewnienie mu odpowiedniego bytu socjalnego. W żadnym wypadku nie można bowiem ograniczać pojęcia rodzin „niepełnych” w rozumieniu konstytucyjnym do sytuacji, w której dochodzi do rozpadu związku małżeńskiego tworzącego dotychczas podstawę rodziny.

⁴⁴ Zob. także H. Zięba-Załucka, S. Stecko, *Prawo do pomocy społecznej i ochrona rodziny*, [w:] *Wolności i prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne w Konstytucji RP z 1997 roku*, red. H. Zięba-Załucka, Rzeszów 2018, s. 184 i 187.

⁴⁵ Podobnie W. Borysiak, *op.cit.*, s. 1643.

⁴⁶ Podobnie A. Mączyński, *Konstytucyjne...*, s. 769; por. L. Garlicki, M. Derlatka, *op.cit.*, s. 773–775.

Inną kategorią rodziny zasługującą w oczach ustrojodawcy na szczególną pomoc ze strony władz publicznych jest rodzina wielodzietna. Konstytucyjne gwarancje szczególnej pomocy rodzinom wielodzietnym ze strony władz publicznych są logiczną konsekwencją unormowań art. 18 Konstytucji, zgodnie z którym macierzyństwo i rodzicielstwo znajduje się pod opieką i ochroną Rzeczypospolitej Polskiej. „Jeżeli bowiem przepis ten chroni rodzicielstwo, to tym bardziej jego konsekwencją powinna być ochrona rodzin o licznych potomstwie”⁴⁷.

Konstytucja nie daje jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, jaką rodzinę należy uznać za wielodzietną. Bez wątpienia o zakwalifikowaniu rodziny do grona rodzin wielodzietnych decyduje liczba dzieci, która jest wychowywana w rodzinie, bez względu na to, czy pochodzą z obojga małżonków i czy zostały przysposobione. Zgodzić się należy z poglądem, iż o wielodzietności decyduje liczba dzieci wyższa niż w przeciętnej statystycznie rodzinie⁴⁸. Pomocą przy interpretacji konstytucyjnego pojęcia „rodzina wielodzietna” mogą służyć przepisy ustawy z 5 grudnia 2014 r. o Karcie Dużej Rodziny⁴⁹. W świetle art. 4 ust. 1 ustawy rodziną wielodzietną jest taka rodzina, w której rodzic (rodzice) lub małżonek rodzica mają lub mieli na utrzymaniu łącznie co najmniej troje dzieci bez względu na ich wiek.

Wyróżnienie przez ustrojodawcę rodzin wielodzietnych i niepełnych jako tych kategorii rodzin, które zasługują na szczególną pomoc ze strony władz publicznych, nie zamyka katalogu rodzin mogących znaleźć się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej. Świadczy o tym użycie przez ustrojodawcę zwrotu „zwłaszcza”, który świadczy o braku enumeratywnego wyliczenia. Zatem adresem szczególnej pomocy ze strony władz publicznych może być również każda inna rodzina, która znajdzie się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej⁵⁰.

Pomoc udzielana rodzinom przez władze publiczne musi być udzielana przy uwzględnieniu zasady subsydiarności. Wsparcie władz publicznych na rzecz rodziny nie może zatem prowadzić do zwolnienia członków rodziny od starań o swoje utrzymanie w oczekiwaniu na pomoc ze strony władz publicznych⁵¹.

⁴⁷ W. Borysiak, op.cit., s. 1642–1643; por. M. Dobrowolski, op.cit., s. 27.

⁴⁸ A. Mączyński, *Konstytucyjne...*, s. 769.

⁴⁹ T.j. Dz.U. 2017, poz. 1832 ze zm.

⁵⁰ Wyrok TK z 18 maja 2005 r., K 16/04, OTK-A 2005, nr 5, poz. 51.

⁵¹ Wyrok TK z 15 listopada 2005 r., P 3/05, OTK-A 2005, nr 10, poz. 115. Podobnie T. Smoczyński, op.cit., s. 191; por. M. Dobrowolski, op.cit., s. 27.

Z nakazu wspomagania przez władze publiczne rodzin znajdujących się w trudnej sytuacji wynika zakaz pozbawiania lub ograniczania praw rodzicielskich z powodu trudnej sytuacji materialnej lub społecznej rodziców⁵². W razie wystąpienia takiej sytuacji na władzach publicznych ciąży obowiązek udzielenia efektywnej pomocy na rzecz rodziny.

V. Wspieranie macierzyństwa

Szczególnym przypadkiem udzielania przez władze publiczne pomocy rodzinie jest pomoc na rzecz matki. Zgodnie z art. 71 ust. 2 Konstytucji matka przed i po urodzeniu dziecka ma prawo do szczególnej pomocy władz publicznych, której zakres określa ustawa. Przepis ten wykazuje zatem ścisły związek z art. 18 Konstytucji⁵³, który gwarantuje opiekę i ochronę macierzyństwa i rodzicielstwa, choć trudno dopatrzyć się nim jakiegось szczególnej konkretyzacji owej gwarancji. Trudno też wyjaśnić racjonalnie relację między art. 71 ust. 2 a art. 71 ust. 1 zd. drugie w części gwarantującej szczególną pomoc władz publicznych na rzecz rodzin niepełnych. Nie przekonuje argumentacja, zgodnie z którą ten ostatni przepis obejmuje „kobiety, które urodziły dziecko albo dzieci w małżeństwie albo trwałym konkubinacie i obecnie samotnie je wychowują”, natomiast „pozostałe matki podlegają ochronie na podstawie art. 71 ust. 2”⁵⁴. Jak wskazano wyżej, w każdej sytuacji, w której występuje przynajmniej jeden dorosły wychowujący dziecko, należy mówić o rodzinie w znaczeniu konstytucyjnym, przy czym – skoro pojęcie takie występuje w ustawie zasadniczej – jest to przypadek rodziny niepełnej.

Jedynym zatem racjonalnym wytłumaczeniem art. 72 ust. 2 Konstytucji jest nałożenie na władze publiczne obowiązku udzielenia pomocy w jeszcze większym zakresie niż ten, o którym mowa w art. 71 ust. 1 zd. drugie. Uzasadnienie jest dwojakiej natury. Po pierwsze, mamy do czynienia z sytuacją kobiety samotnie wychowującej dziecko po jego urodzeniu. Zachodzi zatem przypadek macierzyństwa, o którym mowa w art. 18 Konstytucji, kiedy opieka i ochrona ze strony władz publicznych jest najbardziej wskazana – wiąże

⁵² W. Borysiak, op.cit., s. 1635.

⁵³ Wyrok TK z 13 kwietnia 2011 r., SK 33/09, OTK-A 2011, nr 3, poz. 23.

⁵⁴ W. Borysiak, op.cit., s. 1645–1646.

się z faktem urodzenia dziecka. Po drugie, ustrojodawca nakazuje udzielenie pomocy matce jeszcze przed urodzeniem dziecka. Zatem w tym przypadku nie występuje jeszcze przypadek rodziny niepełnej, o którym mowa w art. 71 ust. 1 zd. drugie Konstytucji. Nieuwzględnienie sytuacji matki przed urodzeniem dziecka przesądzałoby zatem o braku podstawy konstytucyjnej do udzielania szczególnej pomocy przez władze publiczne, a przynajmniej uzasadnienie takiej pomocy nie znalazłoby tak precyzyjnej podstawy normatywnej w ustawie zasadniczej⁵⁵.

Prawo matki do szczególnej pomocy ze strony władz publicznych ma charakter prawa podmiotowego. Podlega zatem sądowej ochronie i może być przedmiotem skargi konstytucyjnej. Jednakże z mocy wyraźnego postanowienia ustrojodawcy prawo to może być dochodzone jedynie w granicach określonych przez ustawę. Osobą uprawnioną do dochodzenia tego prawa jest „matka”, czyli kobieta, która urodziła dziecko (względnie jest w ciąży). Szczególna pomoc nie przysługuje zatem tzw. matkom genetycznym, które nie są w ciąży i nie urodziły dziecka⁵⁶. Stan cywilny matki nie ma znaczenia z punktu widzenia możliwości dochodzenia prawa, o którym mowa w komentowanym przepisie⁵⁷. Na udzielenie pomocy nie ma wpływu również sytuacja materialna matki⁵⁸. Prawo udzielenia pomocy na podstawie art. 71 ust. 2 konstytuuje się wraz z momentem poczęcia dziecka, ponieważ Konstytucja gwarantuje udzielenie pomocy jeszcze przed urodzeniem⁵⁹.

VI. Podsumowanie

Jak wynika z powyższej analizy, Konstytucja RP w szerokim zakresie tworzy odpowiednie podstawy ustrojowe dla prowadzenia przez władze publiczne aktywnej polityki prorodzinnej. Kluczowe znaczenie ma uznanie dobra rodziny za szczególnie istotną wartość konstytucyjną. Konstytucyjny nakaz uwzględ-

⁵⁵ Kluczowe znaczenie musiałby w takiej sytuacji odgrywać art. 68 ust. 3 Konstytucji, który zapewnia kobiecie ciężarnej prawo do szczególnej opieki zdrowotnej.

⁵⁶ W. Borysiak, *op.cit.*, s. 1646.

⁵⁷ M. Dobrowolski, *op.cit.*, s. 28; A. Mączyński, *Konstytucyjne...*, s. 769.

⁵⁸ L. Garlicki, M. Derlatka, *op.cit.*, s. 776; P. Winczorek, *op.cit.*, s. 172.

⁵⁹ T. Smoczyński, *op.cit.*, s. 190.

niania dobra rodziny w polityce państwa stanowi dyrektywę dla ustawodawcy, aby treść stanowionego prawa w sposób możliwie najpełniejszy uwzględniała dobro rodziny. Inna rzecz, iż swoboda ustawodawcy jest w tym zakresie dość duża. Ocena zatem, czy treść stanowionego prawa odpowiada kryterium dobra rodziny w sporym zakresie zależy od decyzji większości parlamentarnej. Niemniej granice swobody ustawodawcy określone są przez Konstytucję. Działaniem sprzecznym z Konstytucją byłoby zatem stanowienie takiego prawa, które w sposób ewidentny godziłoby w dobro rodziny, a w szczególności jej trwałość, byt materialny i możliwości wychowania dziecka przez rodziców zgodnie z ich przekonaniami.

Ocenic należy, iż mimo pewnych wątpliwości podniesionych w niniejszym opracowaniu konstytucyjne gwarancje praw rodziny oraz zasady jej wsparcia przez władze publiczne zostały ukształtowane prawidłowo. Docenić należy wysiłek ustrojodawcy, który zasadę trwałości rodziny opartej na małżeństwie formalnie zawartym przez kobietę i mężczyznę podniósł do rangi konstytucyjnej (art. 18). Dzięki temu dobro rodziny, zadeklarowane *expressis verbis* w art. 71 ust. 1 zd. pierwsze Konstytucji, może i powinno być konkretyzowane przez ustawodawcę. Opieka i ochrona małżeństwa, rodziny, macierzyństwa i rodzicielstwa powinna w ten sposób stanowić cel działań parlamentu, który w drodze ustawy nadaje unormowaniom konstytucyjnym zapewniającym udzielanie pomocy na rzecz rodziny przez władze publiczne ostateczny kształt.

Literatura

- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2009.
- Banaszkiewicz B., „Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny”. O niektórych implikacjach art. 18 Konstytucji RP, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2013, z. 3.
- Borysiak W., *Komentarz do art. 71, [w:] Konstytucja RP. Komentarz*, t. I: Art. 1–86, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016.
- Dobrowolski M., *Status prawny rodziny w świetle nowej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, „Przegląd Sejmowy” 1999, nr 4.
- Garlicki L., Derlatka M., *Komentarz do art. 71, [w:] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. II: Art. 30–86, red. L. Garlicki, M. Zubik, Warszawa 2016.

- Grzejdziak A., *Prawo do wychowania w rodzinie*, [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002.
- Ignatowicz J., Nazar M., *Prawo rodzinne*, Warszawa 2016.
- Kowalski G., *Założenia prawa rodzinnego w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Prawo rodzinne w dobie przemian*, red. P. Kasprzyk, P. Wiśniewski, Lublin 2009.
- Mączyński A., *Konstytucyjne podstawy prawa rodzinnego*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. I, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Warszawa 2012.
- Mączyński A., *Prawo do zawarcia małżeństwa w świetle Konstytucji RP*, [w:] *Prawo do małżeństwa na progu XXI wieku*, red. K. Motyka, Lublin 2016.
- Mizerski R., *O standardzie praw związków jedнопłciowych z punktu widzenia orzecznictwa strasburskiego*, [w:] *Prawo do małżeństwa na progu XXI wieku*, red. K. Motyka, Lublin 2016.
- Morawski L., *Zasady wykładni prawa*, Toruń 2006.
- Pawliczak J., *Zarejestrowany związek partnerski a małżeństwo*, Warszawa 2014.
- Smyczyński T., *Rodzina i prawo rodzinne w świetle nowej Konstytucji*, „Państwo i Prawo” 1997, z. 11–12.
- Sobczyk P., *Małżeństwo i rodzina w orzeczeniach Trybunału Konstytucyjnego: Art. 18, 48 i 71 Konstytucji RP*, [w:] *Matrimonium spes mundi. Małżeństwo i rodzina w prawie kanonicznym, polskim i międzynarodowym. Księga pamiątkowa dedykowana ks. prof. Ryszardowi Sztuchmillerowi*, red. T. Płoski, J. Krzywkowska, Olsztyn 2008.
- Strus Z., *Znaczenie artykułu 18 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, „Palestra” 2014, nr 9.
- Winczorek P., *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2008.
- Zięba-Załużka H., Stecko S., *Prawo do pomocy społecznej i ochrona rodziny*, [w:] *Wolności i prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne w Konstytucji RP z 1997 roku*, red. H. Zięba-Załużka, Rzeszów 2018.
- Zubik M., *Podmioty konstytucyjnych wolności, praw i obowiązków*, „Przegląd Legislacyjny” 2007, nr 2.